

Олий Таълим Муассасалари Талабаларининг Маданият Компетентлигини Ривожлантиришнинг Муҳим Йўналишлари

Усманова Феруза Саидахмадовна¹

Аннотация: Ушбу мақолада маданият тушунчаси ва маданий тараққиётнинг аниқ илмий талқинларини ҳамда чегаралари, шунингдек, маданиятнинг жамият маҳсули, ижтимоий ҳаётнинг муҳим мулки эканлиги, маданиятсиз жамиятнинг мавжуд бўлмаслиги назарий-педагогик жиҳатдан асослаб берилган.

Калит сўзлар: маданият, ижтимоий ҳаёт, маданият компетентлиги, тараққиёт, олий таълим, дунёқараш, муомала маданияти.

Янги Ўзбекистонда амалга оширилаётган туб ислохотлар шароитида сифатли таълим бериш орқали кадрларнинг касбий компетенциясини, хусусан маданият компетентлигини юксалтириш устувор вазифага айланди. Бу эса ҳозирги вақтда олий ўқув юртларида давр талабига жавоб берадиган ёш мутахассисларни фақат назарий билимларни чуқур ўрганган ҳолда эмас, балки айни вақтда буюк инсоний фазилатларга эга бўлган, муомалага кириша оладиган, ўз ишини пухта эгаллаган моҳир мутахассислар этиб тайёрлашга катта эътибор қаратишни талаб этади[1].

“Маданият” тушунчаси турли тилларда турли сўзлар, жумладан инглиз тилида “culture”, рус тилида «культура» сўзлари билан аталади. Ўзбек тилидаги «маданият» сўзи араб тилидаги «мадина», яъни шаҳар сўзидан кириб келган бўлиб, «шаҳарга хос», «шаҳарга оид» деган луғавий маънони ифодалайди.

Шарқ файласуф олимларининг асарларида маданият тушунчаси ва маданий тараққиётнинг аниқ илмий талқинларини ҳамда чегараларини кўрамиз. XIV асрда яшаган араб файласуф олими Ибн Халдуннинг маданият босқичларига оид илмий таҳлили диққатга сазовордир. Унингча, инсоният дастлаб ёввойилик ҳолатида бўлади. Кейин у табиий оламдан ажралиб чиқади ва ижтимоийлик касб этади. Ибн Халдуннинг кўрсатишича, инсоният жамияти доимо ўзгариб бориб, тараққиёт жараёнида икки босқични босиб ўтади:

1. Бидава.
2. Хидара.

Бу иккала босқич “инсонлар яшаши учун қандай воситалар топиши”га кўра, бир–биридан фарқ қилади. Биринчи – бидава босқичида одамлар асосан, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланади. Иккинчи – хидара босқичида юқоридаги машғулоти турларига хунармандчилик, савдо, фан ва санъат қўшилади. Ҳар иккала босқич бир ҳудуд доирасида бўлиши мумкин. Ибн Халдуннинг фикрича, шаҳарда йўқ, кундалик эҳтиёжни қондирадиган ҳаёт тарзи – деҳқончилик ва чорвачилик ибтидоий ҳаётни, ҳашаматли ҳаёт кечирishi ва шунинг учун ҳаракат қилиш, дабдабали ҳаёт кечирishi учун интилиш, шаҳарлар барпо қилиш цивилизацияни келтириб чиқарди[2].

Вақтлар ўтиши билан “маданият” тушунчасининг ҳажми кенгайиб, таърифи ва тавсифи кўпайиб борган. Америкалик маданиятшунос олимлар А. Кребер ва К. Клакхоннинг 1952 йилдаги маълумотларига кўра, маданият тушунчасига берилган таъриф 164 та бўлган, сўнгги адабиётларда эса маданиятнинг таърифи 500 дан ортиқ деб таъкидланади.

“Маданият” тушунчасини таърифлаш учун жуда кўп иборалар ишлатилади. Жумладан, қаторида “инсониятнинг яшаш тарзи”, “инсоннинг жамиятдаги тўлақонли фаолияти”, «инсон

¹ Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети доктаранти

ўзининг яшаши учун яратган муҳит», «яхлит ижтимоий организм», «инсоният яратган моддий ва маънавий қадриятлар мажмуи», «иккиламчи, яъни сунъий табиат», «инсоннинг ижодий фаолияти маҳсули», «жамиятнинг маънавий ҳолати», «шартли белгилар йиғиндиси», «меъёр ва андозалар мажмуи» ва ҳоказо.

Маданиятга берилган таърифлар орасида машҳур инглиз этнографи, антропологиянинг асосчиларидан бири Эдуард Тайлор (1832–1917) таърифи энг мукамал деб ҳисобланади. Унингча, маданият – инсоннинг ахлоқи, куч–қудрати, бахт–саодати тараққий этишига бир вақтнинг ўзида кўмаклашиш мақсадида алоҳида шахснинг ва бутун жамиятнинг юксак даражада ташкил қилиниши йўли билан инсониятнинг камол топишидир.

Э.Б. Тайлорнинг мазкур таърифи мукамал бўлса ҳам, бугунги кунда маданиятнинг янги қирралари кашф қилинмоқда. Шу боис Э. Тайлорнинг маданиятга берган таърифи моҳиятини сақлаган ҳолда, қуйидагича таъриф бериш мумкин:

Маданият – инсон жамият аъзоси сифатида ўзлаштирган билимларни, инонч–эътиқодларни, санъатни, ахлоқ ва қонунларни, урф–одатларни, шунингдек, унинг бошқа қобилияти ва кўникмаларини ўз ичига олган мажмуадир.

Ғарбий Европада маданият тушунчаси XVIII асрнинг охиридан эътиборан юқоридаги таърифдай мазмун касб этди. Аммо бу тушунча фақат XX асрга келиб ижтимоий ва гуманитар фанлар тизимидан мустақкам ўрин олди. Кишилиқ жамиятининг беқиёс кўламга эга бўлган, доимий равишда ўзгариб боровчи маълумотларни тартибга солишга ёрдам берадиган, умумлаштирувчи тушунчаларни ифодалашга бўлган эҳтиёжи маданият тушунчасининг кенг тарқалишига сабаб бўлди.

Қадимги Римда «маданият» тушунчаси бора–бора «ҳаётни маънавий жиҳатдан янада яхшилаш ва такомиллаштиришга қаратилган ғамхўрлик» деган маънода ишлатила бошлаган эди. Маълумотларга кўра, машҳур Рим файласуфи, Цицерон ҳам «руҳий маданият» терминини ишлатган. Европа халқларида эса XVIII асрнинг охириларигача «маданият» термини ақлий, ахлоқий тушунчалар билан бир қаторда ишлатилган. Кўриниб турибдики, «маданият» тушунчаси турли тушунчаларни ифодалашга қарамай, қадимдан ҳозирги кунгача ўз моҳиятини ўзгартирмаган[4].

Ҳозирги даврда маданиятга берилган илмий таърифлар инсоният томонидан яратилган ва яратилиши давом этаётган маънавий, руҳий жараённинг ўзига хослигини англаш натижасида вужудга келди. Инсоният «табиий» турмуш тарзи асосида яшаган даврда – ов қилиш, балиқ тутиш, илк чорвачилиқ ва деҳқончилик билан шуғулланган даврларда бугунги сингари маданият тўғрисида фикр юритгани гумон, аниқроғи, илмий таҳлил бўлмаган. Оддий, бир маромда ривожланувчи жамиятда инсон ўз маданияти билан ҳамроҳ бўлиб яшаган. Урф–одатлар, эътиқодлар, ҳаётнинг моддий ва ижтимоий шакллари маданиятнинг алоҳида кўриниши сифатида алоҳида ажралмаган эди.

Маданият мустақиллиги. Техниканинг ривожланишига ва меҳнатнинг ижтимоий мазмун касб этишига эришиш натижасида маданият мустақил соҳа сифатида ажралиб чиқди. Инсон ўзи яратган маданиятга тобе бўлиб бораверади. Ҳозирги ривожланган жамиятдаги экология, маънавият ва ахлоқ соҳаларидаги мавжуд муаммолар фикримизнинг далилидир. Шунинг учун маданиятни ноёб ҳодиса сифатида идрок этиш, унинг ривожланиш қонунларини англаш ва шу тушунчалар асосида маданиятни бошқаришга ўрганиш зарурият бўлиб қолади.

Инсоният жамияти доимий ривожланишда бўлиб, у ўзгариб такомиллашиб бораверади. Турли тарихий даврларда ва хилма-хил маданиятда одамлар жамиятдаги ўзгаришларни ўзгача англайдилар ва қабул қиладилар, ўзига хос тасаввур ва билим ҳосил қиладилар. Биз ҳозирги даврдаги мавжуд муаммоларга ўхшаш бўлган тўсиқларни ўтмишда одамлар қандай қилиб бартараф қилганларини ўргана бориб, ўтмишга саволлар орқали мурожаат қиламиз. Ўтмишдан ўзимиз жавоб топамиз, натижада ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак ўртасида доимий мулоқот

бўлиб туради. Албатта, ҳар бир даврдаги маданий тушунчалар ёки жараёнларнинг тарихий босқичлар ёки даврларни боғлашда роли катта[3].

Жамият ва маданият. Маданият - жамият маҳсули, ижтимоий ҳаётнинг муҳим мулки ҳисобланади. Маданиятсиз жамият бўлмаганидек, маданият ҳам жамиятдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Мураккаб ижтимоий воқелик сифатида маданиятнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у инсоният ажодларининг меҳнати, билимлари, дунёқарашини ўзида акс эттиради уларни сақлаб мунтазам бойитиб боради. Маданият ижтимоий ҳаётнинг вориси сифатида қадриятларни тўплайди, уларни келгуси авлодларга етказиб беради.

Маданият ижтимоий ҳаётнинг таркибий қисми сифатида жамиятдаги ҳодисанинг мазмун-моҳиятига ва таҳлил қилинаётган ижтимоий борлиқнинг хусусиятларига боғлиқдир. Инсонларнинг хатти-ҳаракати, яъни уларнинг ижтимоий фаолияти маданий қадриятларни, мезонларни қарор топтиришда асосий восита вазифасини, шунингдек, инсонларнинг ижтимоий ва шахсий муносабатлари, шахслараро ва гуруҳлараро алоқалари шаклида ҳам ифодаланади.

Шу боисдан ҳам жамият, маданият ва шахс муносабатларига кундалик ҳаётда биз кўп дуч келамиз, яъни маданиятни мураккаб тизим сифатида тасаввур қиламиз. Зотан, минг йиллар давомида пайдо бўлган инсоният маданияти шу муносабатлар йўлини босиб ўтган ва шундай бўлиши керак. Гарчи маданият мураккаб тизим бўлса ҳам, албатта, унинг илк “хужайралари” ёки “пойдевори” топилади. Ана шу топилган “хужайра” ёки “пойдевор” маданиятнинг элементлари ёки хусусиятлари деб юритилади. Ана шу жиҳатдан антропологларнинг маданият хусусиятларига оид қарашлари муҳимдир.

Маданиятнинг универсал хусусиятлари шундан иборатки, бу хусусиятлар бутун инсониятга хос бўлиб, инсониятни бошқа жонзотлардан фарқлайди. Бу хусусият, аввало, инсониятга хос ижтимоий биологик жараён, жумладан насларни тарбиялаш, болаларнинг ота–оналарга боғлангани, гуруҳ бўлиб яшаш, озиқ–овқатларнинг тақсимланиши, оила куриши ва ҳоказоларни камраб олади. Шунингдек, яқин қариндошлар билан оила куриш мақсадга мувофиқ эмаслиги ҳам маданиятнинг умумий хусусиятларига киради. Зотан, қадимдан ер юзидаги аксарият халқларда экзогамия (ўз қабиласидаги, уруғидаги аёлга уйланиш ёки эрга тегишни ман қилувчи урф–одат), қариндошларнинг қони аралашувига йўл қўймаслик қонун сингари амал қилган. Бу урф–одатларни бузганлар ҳамма маданий тизимда жазоланган, албатта, ҳар хил даражада ва ҳар хил усул билан.

Маданиятнинг умумий хусусиятлари бир қатор жамиятга ва халқларга мансубдир. Бу хусусиятни ҳудудий маданият деб ҳам аташ мумкин. Ҳудудий маданият ўхшашлигининг биринчи сабаби шуки, айрим халқлар бошқаларига қараганда, маданий ютуқларини ўзаро алмашадилар. Масалан, Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилувчи бошқа миллат вакиллари ҳам, худди ўзбеклар сингари меҳмонни хуш қабул қиладилар, меҳмондўстлик фазилатларини кўрсатадилар. Ёки Ўрта Осиё ҳудудида истиқомат қиладиган ўзбек ва тожик халқларида оиладаги ўзаро муносабатлар умумий маданий хусусиятларга эга. Фарзандларнинг ота–онага итоаткорлиги ёки ота–онани моддий ва маънавий қўллаб–қувватлаши, шунингдек, ўзбек ва тожиклар билан бир ҳудудда яшайдиган бошқа миллатларга ҳам шу фазилатларнинг ўтганини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Иккинчи сабаби – ажодларнинг этник жиҳатдан умумийлигидир. Бу сабаб тарихийлик касб этади. Қадимий қабилаларнинг этник жараёни билинмас ҳолга келгани ҳолда, удумлар ва урф–одатлар уларнинг этник бирлигига ишора қиладиган омиллардан бирига айланади. Масалан, скифлар ва қадимги туркийларнинг дафн одатларида ва дафн маросими билан боғлиқ удумларда кўриш мумкин. Геродотнинг ёзишича, скиф зодагонларидан (у “шоҳ скифлар” деб атайди) биронтаси вафот этганда (милоддан олдинги V аср), аҳоли марҳум учун аза тутаётганини кўрсатиш учун қулоқларини, қўлларини тиладилар, сочларини олдирадилар, пешонаси ва бурнини яралайдилар, чап қўлига камон ўқини суқадилар, яхши кўрган отларини қурбонлик қиладилар. Қадимги туркларда ҳам шу удум давом этган. Турк хоқони Элтариш

хоқон вафот этганда (милодий 692 йилда) дафнда иштирок этаётган одамлар сочларини кирдирганлар, кулоқларини юзларини тилганлар, зотдор отларини қурбон қилганлар[5].

Учинчи сабаби – ер юзининг турли хуудларига истикомат қиладиган халқларда юз берадиган бир пайтдаги ва бир–бирига боғлиқ бўлмаган маданий ҳодисалардир. Масалан, турли китъаларда яшовчи инсонларнинг азалдан шу бугунгача турли буюмларга, дарахтларга, тошларга топинганлар ва бу ҳозирда ҳам айрим халқларда сақланиб қолган.

Маданиятнинг ноёб хусусиятлари – ғайриодатий (экзотик), кўпчилик томонидан қабул қилинмаган одатлар, удумлардир. Дафн одатлари шунга мисол бўла олади. Баъзи халқлар маданиятида инсонлар туғилганда эмас, балки дафн маросимларида сахийлик кўрсатилиши керак, деб ҳисоблайдилар. Масалан, Мадагаскарда дафн маросимлари одамларнинг жамиятдаги ўрнини белгилайдиган мақом даражасидадир. Шунинг учун айрим одамлар вафот этганда, дафн маросимига минглаб одамлар келади, айримларига камчилик қатнашади, аза ҳафталаб давом этади. АҚШ ва Россияда дафн маросими бир неча соат давом этади. Бошқа айрим халқлар маданиятида эса аксинча – инсон дунёга келиб, ҳаёти давомида бошқаларга олийҳимматли бўлиши лозим, деб биладилар.

Хуллас, маданиятни юзага келтирувчи асосий омил жамият ва унда яшайдиган одамлардир. Жамият маҳсули бўлган маданият қанчалик мукаммаллашиб, бойиб борса, унинг инсонга ва жамиятга таъсири кучайиб, мустақил бўла боради. Масалан, антик жамият аллақачон тарихга айланган бўлса-да, ўша жамият юзага келтирган моддий маданият ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Биз ўтмиш давр маданиятини ўша вақтдаги одамларга нисбатан кам биламиз. Аммо масала бунда эмас, балки ўтмиш маданияти узлуксиз равишда давом этиб келгани ва бир давр маданияти иккинчи бир давр учун замин бўлиб келгани муҳим масаладир. Шунинг учун маданий тараққиёт ҳар доим узлуксизликни талаб этган ва шундай бўлиб қолади. Зотан, маданиятга жамиятнинг маҳсули, фаолият усули сифатида қаралгани учун ҳам ҳар бир жамиятни у ёки бу маданиятни юзага келтирувчи манба сифатида ҳам қараш лозим бўлади.

Жамият маҳсули бўлган маданият давр ўтган сари такомиллашиб бойиб борса, унинг инсонга ва жамиятга таъсири мукаммаллашиб, нисбий мустақиллиги кучайиб боради. Масалан, Антик жамият аллақачон ўтмиш тарихга айланган, аммо у даврдаги маданият бугунги кун маданиятига замин бўлган ва шу боис ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

Маданият кишиларга тана аъзолари орқали, туғма ҳис–туйғу ёки туғма истеъдод каби табиатан берилмайди. Ҳар бир шахс ўзининг шахсий тажрибаси асосида, мустақил равишда бевосита теварак–атрофдаги кишиларнинг, жамиятнинг ва ўтган аждодларнинг тўплаган тажрибаларини ўзлаштиради. Якка шахс ижтимоий амалиёт маҳсули бўлган маданиятни ўзлаштириш билан бирга, унга таъсир ҳам этади. Шахснинг шаклланиши жараёнида моддий ва маънавий маданиятни бойитади. Шунингдек, инсон маданият нормаларига амал қилган ҳолда нафақат табиатни ва жамиятни, балки шахсий «табиати»ни ҳам ўзгартиради. Маданият шахснинг ички дунёси мазмунига, «иккинчи табиати»га айланади.

Шахснинг маданият билан ўзаро муносабати ҳеч қачон мукаммал ва уйғун бўла олмайди. Ижтимоий ва индивидуал ҳаёт билан умумий маданий тушунчалар бир–бирига мос келмаслиги мумкин. Аммо маданият доимо инсон ҳаёти ва фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлади, маданият шахсиз яшай олмайди. Лекин воқеликнинг мураккаб, яхлит бирлиги сифатида шахс ўз ривожланиш қонунларига эга бўлиб, борлиққа нисбатан мустақилдир. У маданиятни ўзида мужассамлаштирган аниқ бир ижтимоий гуруҳларнинг маънавий ҳаётига нисбатан бойроқ ва чуқурроқдир. Маданият доимо кадриятларнинг энг йирик захираси, тажрибалар ҳазинаси бўлиб қолади. Инсоният авлодлари ундан фойдаланадилар ва айни пайтда унга ўз хиссаларини қўшиб бойитиб борадилар.

Шахс ва маданият ўртасидаги муносабат, юқорида айтиб ўтганимиздек, мураккаб жараён ҳисобланади. Шахснинг ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этишига имкон яратувчи руҳи ва

маънавий дунёкараши ижобий ва салбий муносабатлари йиғиндисидан ташкил топади. Инсонга ишчанлик, фидойлик, матонат, ўтқир зехн каби ижобий фазилатлар билан бирга калтафахмлик, ялқовлик, шафқатсизлик, инсон манфаатларини тўғри тушуна олмаслик, ҳақиқий кадриятларни сохтасидан ажрата билмаслик иллатлари ҳам хосдир. Шунинг учун маданиятни нафақат кадрлаш ва сақлаш, балки унга танқидий муносабатда бўлиш ҳам талаб этилади[4].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Маркова А.К. Психология профессионализма. - М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. -С. 312.
2. Тарханова Е.А. Компетентностный подход к обучению студентов в высшей школе.
3. Компетентностный подход к развитию личности: Материалы Всероссийской науч.-практ. заочной конференции. Нижневартговск, 2007.
4. Дружилов С.А. Профессиональная компетентность и профессионализм педагога:
5. Иванов Д.А., Митрофанов К.Г., Соколова О.В. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий. Учебно-методическое пособие. Омск: Омский государственный педагогический университет, 2003. -С. 101.
6. Гревцева Г. Я. и др. Общая педагогика //учебное пособие/ГЯ Гревцева, ШШ Олимов, КФ Абдуллаев, ШХ Самиева.-Бухара:" Sadriddin Salim Buxoriy" Durdoni nashriyoti. – 2020.
7. Маджидова М. Х., Самиева Ш. Х. Эстетическое мировоззрение как один из компонентов образования и воспитания //Молодые ученые-развитию Национальной технологической инициативы (Поиск). – 2020. – №. 1. – С. 803-805.

